

“Nieuwe stof in Neerlandsch”. Een karakteristiek van Coornherts proza’

Arie-Jan Gelderblom

bron

Arie-Jan Gelderblom, “Nieuwe stof in Neerlandsch”. Een karakteristiek van Coornherts proza.’
In: H. Bongers et al. (red.), *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht*. Zutphen, 1989, p.
98-114, 177.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/geld008nieu01_01/colofon.htm

© 2001 dbnl / Arie-Jan Gelderblom

Arie-Jan Gelderblom

‘Nieuwe stof in Neerlandsch’ Een karakteristiek van Coornherts proza

Waar, wanneer en hoe heeft Coornhert het schrijven geleerd? Wie zijn werk leest maakt kennis met een geacheveerd stilist, die helder redeneert, puntige formuleringen neerzet, oog heeft voor fleurige, typerende details en die de mogelijkheden van het relatief jonge Nederlands volledig weet uit te buiten als intellectueel expressiemiddel. Als een der eersten, bovendien. Veel voorbeelden van modern intellectueel proza in de eigen taal had hij niet tot zijn beschikking. Maar hoe kwam het tot dit resultaat? Hoe heeft hij zich precies bekwaamd in het voeren van de pen? Wie hebben hem onderwezen in de finesses van de compositie en de stijlleur? Het exacte antwoord is niet te geven; het moet blijven bij gerechtvaardigde vermoedens. Die worden hierna geuit. De gedachte dat het schrijven hem was komen aanwaaien, dus dat hij zonder bijzondere oefening als vanzelf zo fraai was gaan schrijven, moet hier als een romantische misvatting van de hand worden gewezen.

De Latijnse school heeft Dirck Volckertszoon niet bezocht. ¹ Een verklaring hiervoor is niet bekend. Had het misschien te maken met de omstandigheid dat vader Coornhert zich uit de zaken had teruggetrokken, menende dat hij rijk genoeg was, zodat moeder met twee van de vijf kinderen de lakenhandel moest voortzetten? ² Was er daardoor een periode van relatieve schaarste in het gezin en moest Dirck meeverdienen in plaats van te studeren? Of gaf de jongen zelf de voorkeur aan een opleiding tot plaatsnijder boven een studie in de letteren? We weten het niet. Wel weten we wat Dirck heeft gemist door niet naar de Latijnse school te gaan: een vroege introductie tot de antieke cultuur; een grondige humanistische scholing in het passief en actief, zowel mondeling als schriftelijk, beheersen van het Latijn; onderricht in de grondbeginselen van de grammatica, de dialectica (logisch redeneren) en de retorica (opzetten en formuleren van een overtuigend betoog); deskundig begeleide omgang met teksten van belangrijke Latijnse auteurs, om uiteindelijk een eigen stijl te ontwikkelen, zowel in het Latijn als in de moedertaal, waarbij de leerlingen via ‘translatio’ (het vertalen) en ‘imitatio’ (het nabootsen) van grote voorbeelden dienden te komen tot ‘aemulatio’ (het evenaren van het voorbeeld). ³ De jeugdige pupillen legden materiaalverzamelingen aan van opvallende inhoudelijke en stilistische verschijnselen in hun lectuur (mythologische verhalen, spreekwoorden, metaforen), met de bedoeling die later weer op elegante wijze te verwerken in de eigen schrijfsels. ‘Copia’ en ‘varietas’ waren voornamelijk onderwijsdoelen: de leerlingen moesten over een ruime woordenschat beschikken en zich gevarieerd kunnen uitdrukken. ⁴ Zo was dat in de zestiende eeuw, zo was dat later bij Hooft, bij Cats, bij Hugo de Groot. Zo was het mutatis mutandis ook bij Huygens. En zo was het bij Coornhert *niet*.

Pas als hij vijfendertig jaar oud is, gaat Coornhert Latijn leren.⁵ Hij wil de kerkvaders lezen in het origineel om theologische vraagstukken te kunnen doorgronden, aldus zijn eerste biograaf Cornelis Boomgaert:

‘De oorsake waerom hy oudt zijnde de Latynsche tale leerde is gheweest, dat hy in eenighe poincten der religie ongherust zynde, ende syn ghemoet niet connende vernoeghen, meende dat hy in de boucken van Augustyn of andere Patres (die in 't Latyn alleen gheschreven hebben) soude connen onderrechtinghe ende vernoeginghe vinden.’⁶

Het is dan 1557. De beschikbare biografische gegevens wijzen Johannes Badius aan als Coornherts leermeester in het Latijn. Een lastig feit is de leeftijd van Badius. Geboren in 1548, zou hij in 1557 pas negen jaar oud zijn. Sommige moderne onderzoekers hebben een negenjarige leraar Latijn voor onwaarschijnlijk gehouden.⁷ Bonger veronderstelt evenwel⁸ dat de jonge Baes bij de Coornherts in huis woonde. In dat geval is het probleem vrijwel opgelost. We kunnen dan aannemen dat Coornhert als Haarlemse hospes intensief omging met zijn jonge kamerbewoner en zijn lessen meeleeerde. Badius, ‘een notoir knappe en vroegrijpe jongen’⁹ zou dan inderdaad, als aanreiker en uitlegger van zijn eigen schoolopgaven, Coornherts leermeester kunnen zijn geweest. Zijn invloed was in dat geval onschatbaar groot.

Na een paar jaar blokken gaat Coornhert zijn nieuw verworven kennis toepassen: hij maakt vertalingen. In 1561 verschijnen de *Officia Ciceronis* en via een Latijns intermediair de eerste twaalf boeken van Homeros' *Odyssee: De dolinge van Ulysse*. In 1562 volgt Seneca's *De beneficiis (Vanden weldaden)*.¹⁰ Dit vertalen zal beslist een aspect van retorische ‘exercitatio’ (oefening) hebben gehad: scherping van het eigen taalgevoel en uitdrukkingsvermogen aan het weerbarstige idioom uit het verleden. Coornhert bevindt zich met deze vertalingen als het ware nog in het leerstadium van de ‘translatio’. Hij loopt tegen de veertig. Vergeleken met zijn generatiegenoten die dit stadium al rond hun tiende jaar hadden doorlopen, is hij uitzonderlijk laat.

Deze observatie is van belang als we met G.S. Overdiep¹¹ aannemen dat Coornherts stijl juist door zijn klassieke scholing tot volle ontplooiing is gekomen. Het gaat bij Coornhert dan niet om iemand die al volleerd schrijver was en ook nog eens Latijn erbij leerde, maar om een, zeker voor die tijd, buitengewoon laat tot bloei komen van het schrijverschap. Daarmee is overigens niet gezegd dat hij eerder al niet talentvol dichtte of formuleerde. Biograaf Boomgaert zegt er het volgende van:

‘In syne jonckheydt heeft hy hem oock gheoeffent inde Musycke, ende in 't Rymen.’
 ‘In maaltyden heeft hy seer vermakelijck van propoosten oock stichtelijck gheweest, ende hem altijdt sober ende nuchteren ghehouden.’¹²

De vroegste produktie bestond dus uit tafelredes (geestig, maar niet zonder geeste-

lijk profijt) en lyriek, al of niet op muziek. Het is zeer wel denkbaar dat het hoofds-intellectuele milieu op kasteel Batestein te Vianen, waar Dirck rond zijn twintigste hofmeester was, hem als redenaar en als dichter/zanger heeft gestimuleerd. Maar zoveel is zeker: een groot prozaschrijver was hij toen nog niet. Het overgebleven materiaal geeft inderdaad aanwijzingen dat Coornherts prozastijl pas na 1557 tot wasdom komt. Vergelijken we bijvoorbeeld een vroege en een late prozatekst van zijn hand, dan zien we wat er veranderde. De twee hierna opgenomen passages komen in zoverre overeen, dat ze allebei tot doel hebben abstracte begrippen van psychologische aard nader te bepalen. Het verschil in stijl is evenwel opmerkelijk.

Op 22 maart 1556 voltooide Coornhert *Een corte beschrijvinghe van pijn ende droefheydt*. Na de definitie van pijn als lichamelijk lijden in paragraaf 1, gaat hij in paragraaf 2 de droefheid omschrijven. Hier volgt het begin ervan.¹³

‘Van Droefheydt, wat die zy, ende waer uyt die voorkomt.

Droefheydt is een quellinghe des ghemoedts, een derven van lief, ende hebben van leedt, niet voortkomende wt eenighe natuerlijcke sake (also pijn doet) maer comt int ghemoet door valsch oordeel, door een verkeerde wane, ende door een zot vermoeden, 't welck yet wat voor quaedt aenziet, dat in hem selfs gheen quaedt en is, als armoede, ghevanckenisse, verachtinghe, ellende, ziekte, ende doodt, &c. Meynende dat dees dinghen noodlijcke saken van Droefheden sijn, daer inne zy bedroghen sijn, want indien dees voornoemde saecken also noodlijck van haer selfs natuere des menschen ghemoedt bedroeven moeten, als quetsingen, sweeringen, ende ziekten, natuerlijck ende noodlijck des menschen Lichame pijnicht (lees: ‘pijnighen’), soo most oock noodlijck volghen, dat arme Luyden, verachte menschen, ballinghen, &c. soo lange zy in armoeden, verachtinghe, ende Eylanden waren, in ghestadigher droefheydt soudent moeten leven. 't Welck niet alleen faelt, maer zietmen oock gemeenlijc (ter contrarien) alsulcken volcxken veele lichtsinniger ende ghenoeghlijcker leven, dan die rijcke, wel-geachten, &c. Daer aen lichtelijcken blijktt, dat droefheydt niet noodlijck en comt door d'uyterlijcke saken, ghelijck pijn vanden wonden of ziekte, &c.’

Pijn treft een mens buiten zijn wil, maar droefheid kan de mens met een juist oordeel en een goed gerichte wil vermijden, aldus de strekking van het verdere betoog.

Drieëndertig jaar later, in 1589, schreef Coornhert de verhandeling *Hert-spiegel godlijcker schrifturen*. Het is een leergang om goed te kunnen leven. De mens kan de lessen voor het wel-leven in de Bijbel vinden en dit Woord van God is niet duister, zoals sommige theologen menen, maar glashelder. Commentaar in de vorm van menselijke ‘glossen’ heeft men er niet bij van node. Hoofdstuk 1 behandelt de psychologische voorwaarden voor het wel-leven.

‘Om wel te leven behoefmen wil, macht ende verstandt.

Al ons leven bestaat in doen of laten. Men doet ende laat wel of qualijck. Sonder wil ende macht te samen en wort geen doen of laten. Want derft de wille om wat te doen macht, daar wort gheen werck af. Soo mede en wert niet gelaten, maar ge-

daan, t'gheen men wil laten: indien 't in onser macht niet en staat om dat te laten.

So zijn wille ende macht te samen genoeg om de (lees: 'te') doen t'geen men wil ende mach doen: insgelijcx om te laten, t'geen men mach ende wil laten: sulcx dat waar dese beyde zijn versaamt, ghedaan of gelaten wert, al datmen wil doen of laten.

Maar om yet wel te doen of te laten, behoeft daar by een derde, namentlijk Verstant. Want sonder dat en is geen ware Kennisse der dingen, diemen wil doen of laten: ende sonder ware Kennisse en doet of laatmen gheen ding wel.

Want sonder Verstant en kentmen goet noch quaat. Door dese Kennisse vliedt de wille altijd van 't bekende quaat: ende jaaght altijd na t'bekende goet. Daar dan macht is by sulck Verstant ende Wille, wort altijd het quade gelaten ende t'goede ghedaan: dat is wel leven. Soo zijn Wil, Macht ende Verstant noodigh ende oock ghenoeghsaam om altijd wel te leven.' ¹⁴

Er zijn duidelijke verschillen te signaleren. Het tweede voorbeeld bezit een zeer heldere structuur. De paragraaf is verdeeld in alinea's; binnen de alinea's bouwen korte, duidelijke zinnen het betoog op dat snel naar een logische conclusie voert: wil, macht en verstand zijn noodzakelijk én voldoende als voorwaarden om tot wel-leven te komen. Het eerste voorbeeld mist dat analytische karakter. Er wordt wel gepoogd om een begrip te bepalen, maar de schrijver verliest de scherpte van zijn definitie door binnen de definitie reeds allerlei voorbeelden op te nemen ('armoede' tot en met 'ziekte, ende doodt'). De vele etcetera's laten de lezer in het ongewisse over de hoeveelheid mogelijke voorbeelden en dus ook over het te omschrijven begrip. Het zinsverband is soms onlogisch. Na de eerste zin, met 'droefhey' als onderwerp, volgt een nieuwe zin die als bijzin inzet ('Meynende...'). De bijzin blijkt echter een hoofdzinfunctie te hebben; bovendien verschijnt er onverwacht een derde persoon meervoud als zinsonderwerp: 'zy'. Wie zijn deze 'zy'? Het wordt maar langzaam duidelijk: mensen met een verkeerde voorstelling van de ware aard van de droefheid. Pas via een uitwerking van hun misvatting komt de schrijver weer bij de droefheid terug. De lange constructie met al z'n bijzinnen is onoverzichtelijk en schaadt de overtuigingskracht van het betoog.

De tekst van 1556 heeft nog niet de logische bouw en de levendigheid die het werk van de latere Coornhert kenmerken. En er is meer. Vergelijking van andere passages uit *Een corte beschrijvinghe van pijn ende droefhey* en de *Hert-spiegel godlijcker schrifturen* leert dat Coornhert in 1556 nog niet toepast wat hij later tot in perfectie beheerst: het ritmisch afwisselen van korte en lange zinnen en het opvoeren van spreektaal in een serieuze tekst. Drie korte stukken uit de *Hertspiegel* ter illustratie van zijn volleerde stijl.

'Nochtans schrijft Petrus opentlijk, dat in Pauli brieven sommige dinghen swaerlijck zijn om te verstaan. Also. Maar seyt Petrus datse onmoghelijck zijn om te verstaan. (lees '?') Swaerlijck ist een rijck mensche te komen in't Rijck der Hemelen: seyt de Heere. Maar is dat onmoghelijck? Voorwaar neen, want wat by den Menschen onmogelijck is, dat is licht by Gode.' ¹⁵

‘Katten eten kattedruyt, Honden gras, elck Dier t'sijne dat hem nut is, of tot sieckts verdrijvinge, of tot voedsel elck na sijnder aart: ende soude de Mensch met de Godtlijcke redene boven alle Dieren begaaft zijnde, niet kunnen mercken (so hy op sijn aart ende t'geschreven Woort aandachtigh merckende, Gode daarom uyt noodt wilde bidden) hoedanigh hy is, ende wat Waarheyts kennisse noodigh is in sijnen teghenwoordighen state?’¹⁶

‘Seneca hadde een jong Meysken in zijn gezinde dat zot was. Dat wert op een Nacht schielijck blind: t'welck tot zijn voedster, die't wilde metter handt leyden, sprack: sorght voor dy selve, want het is nacht, de Lucht is doncker, niet mijn Ooghen. Soo gaat het met de waansiede blinden oock toe. Sy achten eer elck blindt te zijn dan haar selve. Ende soo sy struyckelen ende vallen, schrijven sy't der Schriftuyren duysterhey, niet haar selfs blintheyt toe. Dat in haar is, seggen sy buyten haar te zijn. De Duysterhey die in haar oogen is, wijten sy het klare Licht des Evangeliums. Sodanigh is der waansieders ende Schijndeughden blintheyt, die d'alder sorglijckste is. Sulcke verschulden vanden Heere te hooren: Waardy blindt, so en haddet ghy geen zonde: maar nu ghy segt wy sien, soo blijft u zonde.’

¹⁷

Wanneer gaat Coornherts prozastijl veranderen? Alle gegevens wijzen erop dat de veranderingen zich voordoen vanaf zijn eerste vertalingen uit het Latijn. Daar is te vinden wat vroeger zeldzaam was: een strikt logische bouw van de paragrafen (ontleend aan het vertaalde voorbeeld), korte, heldere zinnen (ook voor een deel te danken aan de Latijnse teksten), met ritme en prozarij om de structuur te verstevigen en te verfraaien. Uit de *Officia Ciceronis* van 1561 volgt hier het begin van hoofdstuk 14:

‘Van twee manieren van oorloghe.

Maer men moet bouen al de crijchsrechten inden ghemeen regimente onderhouden. Vvant soo daer tweederley manieren van oorloge zijn, te weten een met vvoorden voort gherecht, het ander met crachte: ende het rechten menschelijc, maer tvechten beestelijck is: so en behoortmen het laetste met te aenuaerden, dan als men t'eerste niet en mach ghebruycken.’

¹⁸

De hypothese van Overdiep, dat Coornherts stijl zich ontplooit door zijn studie van het Latijn, laat zich nog preciseren. Binnen de klassieke studie is het de voortdurende oefening van de ‘translatio’ geweest die Coornhert inzicht heeft verschaft in de gebruiksmogelijkheden van het Nederlandse proza én in zijn eigen vermogens de moedertaal naar zijn hand te zetten. P. van der Meulen, die Coornherts komedies onderzocht, komt na studie van de stijl en de taal van de toneelstukken tot de slotsom dat de ‘overgang van den ouden vorm naar den nieuwen’ zich bij Coornhert voltrok tussen 1550 en 1567.¹⁹ Op grond van het bovenstaande mogen we stellen dat de stilistische overgang zich voltrok in de tijd dat Coornhert werkte aan zijn Latijnse vertalingen: rond 1561.

Niet alleen Coornherts stijl werd door het vertalen gevormd. De oefening in ‘translatio’ bracht hem ook tot gefundeerde ideeën over de waarde van de Nederlandse taal. De confrontatie met het vreemde leidde tot reflectie over het eigene, en Coornhert zou Coornhert niet zijn geweest als daar geen stellingname uit voortvloeide.

In een gedegen studie heeft L. van den Branden laten zien²⁰ hoezeer het brede streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de zestiende eeuw samenhangt met de bestaande waardering voor de klassieke auteurs, met name de Latijnse. Van oudsher was goed, klassiek Latijn, zoals bijvoorbeeld Cicero dat schreef, *de* norm voor elegant en geleerd taalgebruik. Wanneer men in de Lage Landen, gestimuleerd door de Hervorming en ontluikende gevoelens van lokale trots, de Italiaanse en Franse volkstaalbeweging van de Renaissance gaat volgen, is dat niet uit weerzin tegen de klassieke cultuur, maar juist uit liefde ervoor. Wie Cicero fraai in het Nederlands weet te vertalen, draagt ten eerste bij tot het verbreiden van het erfgoed van de Oudheid, en kan ten tweede laten zien dat de eigen taal, evenals het Latijn, in staat is tot die zo gewenste combinatie van sierlijkheid en geleerdheid. Voor het Latijn golden hoge normen van zuiverheid, helderheid en elegantie; welnu, de vertalers wilden aantonen dat het Nederlands aan precies dezelfde normen kon voldoen.

De weerzin van de zestiende-eeuwse taalherformers gold dus zeker niet het gebruik van het Latijn in wetenschap, poëzie of vaktaal. De wrevel van de puristen werd gewekt door al die pedante gebruikers van het Nederlands, die meenden dat hun taal (en hun status) het niet kon stellen zonder gewichtige ontleningen aan het Latijn, het Frans of het Italiaans. De vaktalen van juristen en medici waren aldus ‘verfraaid’ met woorden als affirmeren, absenteren en prescriberen; op literair gebied zorgden de rederijkers voor romanisering van de moedertaal door het invoeren van talloze pseudo-Franse en pseudo-Latijnse ‘poëtische’ termen: propoosten, authentieklijk, couragie, lauderen. In de loop van de zestiende eeuw groeit bij velen de overtuiging dat aan zulke taalvervuilers een halt moet worden toegeroepen.

Van den Branden noemt 1550 als het werkelijke begin van de beweging die het herstel van de Nederlandse taal beoogt.²¹ De geschiedenis heeft laten zien hoe succesrijk deze beweging is geweest. Men moet evenwel niet vergeten dat het proces van zuivering en opbouw lang heeft geduurd. Tot ver in de zeventiende eeuw wordt de quasi-gewichtigheid van krompratende artsen, advocaten, notarissen en rederijkers belachelijk gemaakt: schermutselingen in de achterhoede van een strijd die rond 1550 in alle hevigheid losbrandt.

Coornhert gaat zich volgens zijn eigen zeggen in het begin van de jaren 1560 interesseren voor het purisme. In 1584 schrijft hij er namelijk over in het voorwoord bij de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, de belangrijkste vroege Nederlandse grammatica.²² De *Twe-spraack*, gedrukt bij Plantijn in Leiden, verscheen onder auspiciën van de Amsterdamse rederijderskamer ‘In Liefde Bloeyende’. Coornherts vriend Hendrick Laurenszoon Spiegel, in 1584 vijfendertig jaar oud, is hoogstwaarschijnlijk een van de auteurs geweest. Door hem kan Coornhert

het verzoek bereikt hebben een ‘Voorreden’ te schrijven, bestemd voor ‘Allen kunstlievenden Lezers’. Coornhert begint als volgt:

‘Het zyn nu vriendlyke Lezer gheleden wel xx. Jaren, dat ick bemerkende de overvloedighe ryckdommen onzer Nederlandscher talen enighen onlust, daar inne nam datmen zó ghantschelyck zonder alle nóód ghewoon was te lenen ende te lortsen (= over te nemen) van vreemde talen, t'gheen wy zelve meer ende beter t'huys hadden, derhalven ick voor my nam myn moeders taal weder in haar oude ere te brenghen ende haar kleed, dat van zelfs ryckelyck was ende cierlyck, vande onnutte lappen ende vuyle brodderyen te zuiveren, na myn klein vermoghen, welck myn voornemens beghinne men heeft moghen zien komen int werck in enighe boexkens by my vertaalt ende in druck ghegheven ende zonderling (= in het bijzonder) inde Officien van Cicero [...]’.²³

Coornherts ongenoegens over het onnodig gebruik van leen- en bastaardwoorden in het Nederlands waren dus ten tijde van het verschijnen van de *Twe-spraak* al zo'n twintig jaar oud. Hij stelde zich destijds reeds ten doel de Nederlandse taal te herstellen in haar rijkdom en sierlijkheid en noemt zijn Cicerovertaling van 1561 als het begin van zijn zuiverende werkzaamheden. Even verderop in de ‘Voorreden’ bij de *Twe-spraak* onthult hij dat hij ooit zelf was begonnen een Nederlandse grammatica op schrift te stellen, maar dat hij die onderneming weer had moeten opgeven onder druk van de materiële omstandigheden.²⁴ Nu kan hij ‘allen Nederlanders oud ende jong, man ende wyf’²⁵ het gebruik van de *Twe-spraak* aanraden. Het is een leerboek dat de Nederlandse taal wil verbeteren en de taal is immers het maatschappelijke bindmiddel bij uitstek:

‘Want ghelyck de mensche zonder reden niet anders en zoude zyn dan een ander onredelyck dier, alzó en is hy zonder de sprake niet veel anders dan een wild beest. Ghemerckt (= aangezien) de sprake de menschen verzelt verenicht ende te zamen koppelt met onderlinghe vrundlyckheyd ende bediensticheyd: want de tale is een vroedwyf der zinnen, een tólck des herten ende een schildery der ghedachten, die anders binnen den mensche verborghen ende onzichtbaar zyn [...]’.

Door de taal worden verholen gedachten aanschouwelijk, mits de woorden van de taal zo duidelijk zijn dat ze ‘niet anders dan de klare sterren inden duysteren nacht haar zelve openbaren ende verklaren’. Zo'n begrijpelijke en tevens rijke taal vond men bij onze voorouders, aldus Coornhert, maar onder ‘vreemde Heren ende vreemdtongighe Landvooghen’ is die echter geleidelijk aan verbasterd geraakt. Een boek als de *Twe-spraak* kan dat proces ten goede keren. Beter taalgebruik zal twisten en misverstanden kunnen uitbannen en de deur naar de kunsten en vele andere goede dingen openzetten. De gebruiker kan er goed spellen uit leren en zal daarna opstijgen tot de hoogste trap van welsprekendheid in artistiek en beroepsmatig gebruikt Nederlands. Dat geldt met name voor ‘jongskens van acht jaren zulx dat hare verstanden niet min dan nu jonghers van veerthien jaren (na de

langhdurighe pynbancken der wetten vande Latynse tale) bequaam zullen wezen tót alle ghoede kunsten.’ Zo moge, sluit Coornhert af, het met de *Twe-spraack* begonnen werk gedijen ‘tot der jonckheyds welvaren ende d’eer vande Nederlandse taal ghezammentlick.’

Coornherts streven naar zuiver Nederlands, zo is de indruk die deze ‘Voorreden’ van 1584 wekt, richt zich vooral op het bevorderen van het gebruik van de juiste *woorden* uit de rijke en geschakeerde vaderlandse woordenschat. De retorische principes van ‘copia’ en ‘varietas’ laten zich hier gemakkelijk herkennen. Over zinsbouw spreekt Coornhert niet; evenmin komt de stilistiek aan de orde, waarschijnlijk omdat men in de zestiende eeuw de mogelijkheid van een specifiek-Nederlandse stijl leer niet eens in overweging nam. Tot ver in de achttiende eeuw nog zouden Latijnse auteurs als Cicero, Seneca en Tacitus dé stijlmodellen blijven voor het proza in de Europese volkstalen.

De vrijwel exclusieve aandacht voor het puristische *woord*gebruik is ook - het zal geen verwondering wekken na wat Coornhert zelf hierover meedeelt - in de Cicerovertaling van 1561 al goed te onderkennen. De inleidende bladzijden van ‘De vertaelder totten Leser’ vormen Coornherts eerste systematische betoog over de moedertaal; ze verdienen hier een uitvoerige parafrase.²⁶

De ‘hoochduytschen’ (= Duitsers), aldus de prille vertaler, sparen kosten noch moeiten om hun taal te verbeteren. Ze zien het nut in ‘van sherten meninge met eygentlijke woorden te vertolcken’. Wij in de Lage Landen daarentegen verdienen spot en blaam ‘als roeckeloose versuymers der begrauen rijcdommen onser nederlantscher talen’. De geleerden moesten eens flink in hun handen spuwen en aan de slag gaan ‘om onse sprake te beteren, van vreemde woorden te reynighen, van verdoruene te ghenesen, ende met haren eyghen natuerlijcken aert te eeren doort afschuymen, wtmonsteren ende wech bannen vande Latijnsche, walsche (= Franse) en vreemde woorden’. Maar helaas doen de geleerden dat niet. Waarom niet? Ze zijn zelf de grootste taalbedervers. Ze leren het Latijn namelijk eerder dan hun moedertaal (en hier kon Coornhert zijn handicap, de uitzonderlijk late studie van het Latijn, eens even uitbuiten als een punt in zijn voordeel!), en dientengevolge kunnen ze bij het vertalen hun Nederlands niet goed toepassen. Ze behelpen zich dan fluks, ‘om tghemack’, met Latijn, Frans of een andere vreemde taal die zij kennen. Dat levert ‘nootsakelijck een mengsel van spraken ende een rechte Babilonische verwerringe’ op. De laatste veertig jaar, zo luidt de mening in 1561, wordt het Nederlands geradbraakt, weggetrokken van het verwante Hoogduits in de richting van het Latijn en het Frans. Eenvoudige mensen begrijpen zo de officiële landstaal niet meer. Bij afkondigingen van overheidswege bijvoorbeeld roepen de omroepers ‘Zegt het voort, zegt het voort!’. Dat berust op een juridische overweging, ‘ten eynden dat niemant en pretendere actie van ignorantie’. Zou het nu zo moeilijk zijn, vraagt Coornhert zich af, om in plaats van dat laatste gewoon te formuleren ‘op dat hem (= zich) niemant en ontschuldige met onwetenheyt der saken’? Van dit argument stapt hij over op de eigen schrijfp praktijk.

Ondanks zijn bezorgdheid voor de kwaliteit van de taal blijkt Coornhert in de praktijk van het schrijven gematigd als het aankomt op de vervanging van leen-

woorden. Er zijn leenwoorden, betoogt hij, die al generaties geleden in het Nederlands zijn ingebracht en die een zeker burgerrecht hebben verkregen: nature, consciencie en glorie zijn daar voorbeelden van. Het zijn thans vooral de jongere schrijvers, zeker de juristen, die er maar op los schrijven en daardoor vreemde lappen ‘opten mantel onser spraken’ naaien en brodden, ‘recht oft een heerlijcke ende rijckelijcke sake waer sonder noot vreemt behulp te bedelen’. Het is zo ver gekomen dat burger en boer een tolk nodig hebben om een rechtszaak te kunnen volgen. Coornhert, ‘die mede ons tale eens gaerne verchiert sage in haer selfs pluymen’, kondigt aan de Antwerpse taalzuiveraar Jan van den Werve te zullen volgen en ‘algemeen’ te schrijven in plaats van ‘generael’, ‘verlijckinghe’ voor ‘comparatie’, ‘gesellicheyd’ voor ‘societas’. Van den Werve was een jurist en Coornhert hoopt natuurlijk dat andere rechtsgeleerden diens voorbeeld en het zijne zullen volgen. Maar er bestaan ook leenwoorden die voorlopig nog niet kunnen worden gemist. Hun Nederlandse equivalenten vindt Coornhert te ‘hard’, zeker voor een getrouwe weergave van Cicero's ‘soeticheyd’. Daarom zegt hij nog geen ‘zege’ voor ‘victorie’, ‘byspel’ voor ‘exempel’, ‘grontvest’ voor ‘fundament’ of ‘grootachtbaerheydt’ voor ‘authoriteyt’. Mettertijd wil hij ze invoeren, naar we mogen aannemen in teksten die zo'n ‘hardheid’ wel kunnen verdragen.

Tot zover het woord van de vertaler tot de lezer van de *Officia Ciceronis*. In Coornherts geschriften is de vervanging van bastaardtermen door zuiver-Nederlandse woorden soms inderdaad geen radicale ingreep geweest, maar een geleidelijk proces. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de *Boeven-tucht ofte middelen tot mindering der schadelyke ledighghangers*, een verhandeling over het strafrecht die voorstellen bevat om de bestraffing van delinquenten efficiënter en effectiever te maken.²⁷ Van de *Boeven-tucht* kennen we twee versies: een afschrift van het ontwerp dat Coornhert in 1567 in de Gevangenpoort te Den Haag op schrift stelde, en de definitieve gedrukte uitvoering, die twintig jaar later van de pers kwam bij Harmen Muller in Amsterdam. De verschillen tussen deze twee *Boeven-tuchten* komen bij vergelijking duidelijk aan het licht.²⁸ Coornhert heeft zijn tekst van 1587 aangepast aan de gewijzigde tijdsomstandigheden, heeft hem in structuur en stijl helderder, eleganter en officiëler gemaakt, en heeft puristische wijzigingen aangebracht. Van den Branden²⁹ vergeleek de passages die overeenkomen en verrichtte een telling: ‘de helft van de bastaardwoorden uit het ontwerp van 1567 blijven behouden, sommige worden door een Nederlandse term vervangen, enkele worden nu eens vervangen en dan weer bewaard, twee worden breed omschreven en drie andere vallen weg; ten slotte duiken een paar vreemde woorden in de nieuwe passages op. Vermelden we nog, dat de opdracht aan de ‘Edelen ende gesanten der steden in Hollandt’, waarin enkele van de opgetekende bastaardwoorden voorkwamen, haast ongewijzigd worden overgenomen.’

Waarom Coornhert sommige vreemde termen wèl en andere niet verving blijft vooralsnog een raadsel. Moest de *Boeven-tucht* als officieel stuk toch niet te veel afwijkingen vertonen van het gewichtige idioom van de ambtenaren die erover zouden oordelen? In ieder geval schreef Coornhert in niet-ambtelijke context in die tijd een prachtig zuiver Nederlands. Zijn *Zedekunst dat is wellevenskunste* van

1586, de eerste ethica in een Europese volkstaal, definieert psychologische begrippen helder en beeldend, zonder toepassing van potjeslatijn of pseudo-Frans. Ter illustratie een paar paragrafen uit het hoofdstuk over de rede.

‘1. Na den eysch van dezen wercke (dat is zo ick kortste mocht) heb ick ghesproken van 'smenschen wille. Daar van kome ick nu tot de redene. Deze ist die den mensche (beneven zyne onsterflyckheyd) onderscheyd van alle 't ander ghedierte.

[...]

3. [...] Daar zynder die de reden zegghen te wezen een ghezichte des gemoeds 'twelck het ghoede houdt jeghens 'tquade ende zulx van elckanderen onderscheydet.

4. Hier uyt verstaatmen nu des Redens werckinge, te weten die redenpleghing of redenizinghe te wezen een naarstighe bedencking van 'tghene men voor heeft te doen of te laten. Want waar de reden int werck is, daar zyn de ghedachten onledigh om uyt eenighe bekende dinghen andere die onbekent zyn, na te spueren.

5. Zy springt of huppelt vant een opt ander. Daar anschouwt zy nu ditte, dan datte, onderzoekende wat ghoed is ende waarachtigh. De reden bestiert de ghedachten, recht als een vrouwe vanden huyze hare maarten (= dienstbodes), die anders int wilde zouden zwerven. Dit bevindt zich (= blijkt) daghelyx int dromen. Daar en werdt dat stuyr niet ghehouden vande Redene, derhalven het schip der ghedachten zonder zeker voornemen dryvende, vreemde monstren ofte verbeeldinghen verthoont.’³⁰

Eenvoudige, maar treffende metaforen (de rede als huisvrouw met haar dienstmeisjes of als stuurman op het schip der gedachten), gebruikt als aanschouwelijke argumenten in een abstract betoog, zijn kenmerkend voor de stijl van Coornherts proza. Voor een nadere kijk op de verschillende soorten prozateksten van zijn hand is het nodig hier in te gaan op de klassieke voorbeelden waarnaar een prozaschrijver in de zestiende eeuw zich kon richten.

In grote trekken geschetst vertoont de beoefening van het proza in de Oudheid zich als een gebied waardoorheen twee hoofdstromen vloeien.³¹ Via de ‘latinitas’ van de Middeleeuwen en de volkstaalculturen van de Renaissance bleef dit tweestromenland tot aan de Romantiek intact. De ene stroming heeft haar grote vertegenwoordiger in Cicero (106-43 voor Chr.), de tweede oriënteert zich op Seneca (ca. 4 voor Chr. - 65 na Chr.) en Tacitus (ca. 55 na Chr. - ca. 120 na Chr.). De verschillen zijn opvallend. De Ciceroniaanse of ‘Asiatische’ stijl is breedvoerig, sierlijk en beheerst-evenwichtig. De ‘Attische’ stijl van Seneca is beknopt, puntig en paradoxaal. Propageerde de ene schrijfschool zoetvloeiende harmonie, de andere streefde veeleer verrassingseffecten na in klank en woordkeus. Afhankelijk van het genre waarin ze schreven konden auteurs zich nu eens ciceroniaans uiten, dan weer op de wijze van Seneca.

Coornhert kan zijn stijlkennis rechtstreeks aan de Oudheid hebben ontleend; zijn ‘translatio's’ van Cicero, Seneca en anderen kwamen al ter sprake. Daarnaast zal zijn intensieve lectuur van de kerkvaders niet alleen theologisch, maar ook sti-

listisch

19 Coornhert heeft in 1561 meegewerkt aan de oprichting van een drukkerij te Haarlem, waar hij zelf ook verschillende werken publiceerde. Deze prent van I. Saenredam geeft een fictieve drukkerij weer.

profijt hebben opgeleverd. In zijn langere teksten ontpopt hij zich als een echte ciceroniaan, maar zijn brieven verraden af en toe een ‘Attische’ inslag. Een korte demonstratie van kenmerken kan dit duidelijk maken. Allereerst enige belangrijke ciceroniana.

Coornhert zorgt altijd voor een logische ordening en overzichtelijke indeling van zijn stof. Langere teksten worden verdeeld in boeken, hoofdstukken en paragrafen, niet zelden voorzien van titels en/of korte samenvattingen in de marge. Als schrijver met overwegend didactische intenties kon hij zich op dit punt uiteraard geen grilligheden veroorloven. Vervolgens laat hij zijn teksten welluidend klinken, waarschijnlijk mede met de bedoeling zijn publiek door aangename tonen aan zich te binden. Hij past binnenrijm, alliteraties en assonanties toe, en weeft met eenvoudige woorden ingewikkelde ritmische patronen.

‘Aldus doet het blindt verkiezen de ghelyckmoedicheyd verliezen, het zot begheren de zoete rust ontberende ende is een quade conscientie des ghemoeds pestilentie.’³²

‘Even zo rustighen ende lustighen leven als de maticheyd veroorzaackt inden matighen menschen, even zo moeyelycken ende verdrietighen leven maakt d'onmamicheyd voor haren dienaren, ende dit zo wel inden ghenen die beneden als die boven de mate leven. Want zy doet in allen dinghen te luttel of te vele. Zo plaaght zy zo wel den ghierighen doort magher hongheren, als den quistghoed doort ghulzigh smetsen (= brassen). In beyden quetst zy de nature.’³³

Evenals zijn tijdgenoten ondersteunt Coornhert zijn betogen veelvuldig met citaten. Hij verwijst naar de Bijbel, naar de kerkvaders, naar contemporaine theologen en ethici en natuurlijk ook naar de grote schrijvers uit de klassieke Oudheid; hij gedraagt zich aldus als een zelfbewuste burger van de Republiek der Letteren. Twee voorbeelden mogen volstaan: Homeros en Cicero.

‘Deze lyflycke wellusten zyn voor den dierlycken menschen niet dan zoetzinghende Syrenen om huer af te leyden van huer rechte vaderland, ende een toversche Circe die den menschen in zwynen verandert door hare zwynighe ende venynighe, maar zoetschynighe drancken.’³⁴

‘De pyne (zeyt een vanden Ouden) schynt te wezen d'alder strengste vyand vande starckheyd. Die dreyght met vuyr ende met zwaard de sterckheyd te overwinnen. Zal deze dueghde haar wycken? Zal de stercke man hier onder legghen? Fy, dat waar lelyck.’³⁵

‘Een van de Ouden’ uit het laatste voorbeeld is Cicero. De wellusten van het lichaam worden Syrenen en een Circe genoemd; een verwijzing naar Homeros’ *Odyssee* en opnieuw een voorbeeld van Coornherts vermogen om treffende vergelijkingen te formuleren. Eerder in dit artikel bleek die techniek bij de omschrijving van de rede als een huisvrouw of een stuurman op een schip. Dikwijls past Coornhert vergelijkingen toe om geestelijke processen te verduidelijken:

‘Want ghelyck des menschen lichame werdt ghevoedt ende ghesterckt doort nuttighen vanden brode, zo werdt des menschen ghemoede ghesterckt doort ghenieten van waarheyd ende ghoedheyd.’³⁶

Hij houdt ervan met antithesen te spelen:

‘Want dit myn schryven niet en styght boven inde Hemelen, maar diep nederdaalt inder menschen helle zelve, zo dat elck, dit naspuerende, licht zal moghen verstaan of ick waarheyd dan loghen betuyghe.’³⁷

‘Dat ick boven die dieren met reden ben begaeft, hebbe ick Gode te dancken; dat myn zinnen grof ende plomp zijn, te rekenen bij de grote scherpsinnicheyt van Calvijn ende Beza, mercke ick lichtelyck ende hebbe doch Godt daerof niet (te) wandancken. Maer dat die twee scherpsinnige ende daerby noch so geleerde mannen zich zo hoochlyck becommert hebben met veele schriften om een zake zo claer, als gy segt, wezende te verclaren, heb ick my grotelyc te verwonderen.’³⁸

Het gebruik van synoniemen is een beproefd middel om een betoog kracht bij te zetten. Coornhert volgt deze regel en plaatst zijn synoniemen niet zelden in een reeks van drie, de klassieke drieslag. Naast de eigenlijke synoniemen komen ook reeksen voor met een opklimmende intensiteit, de climaxen.

‘Der ghedachten molen drayt onophoudelyck. Werpt daar inne ghoede terwe, zy zal ghoed meel malen. Maar werpt ghy daar inne het kaf der schilderijen vande naackte Venus, wat magh zy anders malen dan vierighe onkuyschheyd, brandende begheerten ende heete minne?’³⁹

‘Dander vyanden moghen henluyden maar beschadighen an have of an lichame, maar deze vyand verderft, dood ende vermoort d'edele ziele eeuwelyck.’⁴⁰

‘Dit doet den kleynmoedighen altyd klaghen, elcken lastigh zyn ende gheen teghenheyd wil draghen.’⁴¹

‘Zo lezen, zo wroeten ende zo vernuftelizeren meest alle partydighe lezers, niet tot huer verbetering, maar tot huer verbittering ende quellinghe.’⁴²

‘Anders ist met die wreedheyd, die zelf onmenschelyck zynde den menschen ontmensch, tot wolven, beyren ende draken, ja tot duvels maackt door haar verduvelde lust om te verderven.’⁴³

Een climax pur sang vinden we in de volgende serie van posities die een mens op aarde kan bekleden:

‘Is iemand een welvarende ambachts man, die truert om dat hy gheen ryck koopman en is; deze om dat hy gheen Burghermeester en is; die om dat

hy gheen Raadsheer, President, ja Grave, Hertogh, Koning noch Keyzer
en is. Zo is zelden yemand vernoeght (= tevreden) in zynen state.’⁴⁴

Kenmerkt een synoniemenreeks zich door herhalingen op woordniveau, ook op

het niveau van de syntaxis komen repeterende figuren voor. Parallele zinsbouw is bij Coornhert geen zeldzaamheid:

‘Ist niet wel een deerlycke dwaasheyd datmen zynen besten vrienden vyand is? Datmen pooght te vernielen die arbeyd om hem te behouden?’⁴⁵

Als een van de fraaiste ciceroniaanse stijlmiddelen op zinsniveau beschouwde men de anafoor: bij opeenvolgende, parallel geconstrueerde zinnen wordt telkens het begin herhaald. Onder de anaforen gelden de anaforen-in-drieën dan weer als de allermooiste. Geen wonder dat Coornhert ze uit zijn pen laat vloeien:

‘Wie waar niet ghaerne ghezezen? Wie verkryght die ghezondheyd niet, die zich begheeft onder dezen lieven ende waren medecynmeester? Wie verblyt zich niet noodzakelyck niet alleen int verkryghen, maar oock inde zekere hope van ghezondheyd?’⁴⁶

‘Wat gheboren Edelman doet wat tot zyn Edeldom? Wat starcke man tot zyn angeboren krachte? Wat schoone vrouwe tot haar schoonheyd?’⁴⁷

De verdeling in drieën maakt een uitspraak evenwichtig en intens. De ciceroniaanse retorica werkt graag met driedelingen, zowel bij de indeling van een tekst-als-geheel als op het vlak van zinnen en woorden. De tricolon of drieslag gold, en geldt nog steeds, als uitermate fraai en indrukwekkend. Als stijlmiddel is hij bijzonder geschikt om het publiek in het gemoed te treffen en tot stellingname te bewegen.⁴⁸

‘Wie wisselt niet ghaerne koper om ghoud, eyckelen om terwe, loghen om waarheyd?’⁴⁹

‘Deze zaken zyn niemand te hooghe, yghelyck van noode ende licht om te ondervinden in zich zelf, zomer (= zo men er) maar op wil acht nemen.’⁵⁰

‘De temlust matight de hertstochten, bedwingt de lusten ende mindert de begheerten, die onmatigh, ydel (= onnut, zinloos) of schadelyck zyn.’⁵¹

‘Wat vruchten ghenieten zy uyt die beestelycke luste doch anders dan een verminderinghe van 'tghoed, een onghezondheyd int bloed ende een truerighe wroeghinghe int ghemoedt?’⁵²

‘[Alzo] maeckt burgerkrijgh van goud schuym van broodwinners ledighghangers ende van vlijtighe nuchtere godsvruchtighe niet dan luye dronckene godlose luyden: ende werden daer door de steden ende landen besaeijet met traghe ezels, verwoedighe beren, ende geltgierige ja bloetgierighe wolven.’⁵³

Tot zover de stijlkenmerken die demonstreren dat Coornhert een begaafd vertegenwoordiger was van de op Cicero stoelende prozatradiatie. In zijn langere teksten lijkt hij zich consequent ciceroniaans te uiten. In kortere stukken, met name

in zijn brieven, tapt hij wel eens uit een ander vaatje. Daar is de korte, woordspelende en schokkend-abrupte stijl van Seneca herkenbaar. Zo bijvoorbeeld in een brief aan Cornelis Boomgaert: ‘Wat brengtse (nl.deze brief) met haer? waerlijck wat

waardighs, wat (niet aerdighs maer) Hemelsch ten Hemelwaerts leydende.’⁵⁴ Het woordspelletje met het ambigu gebruikte ‘aerdigh’ (kunstig én aards, ‘van de aarde’) is aan een goede bekende welbested; het laat zich raden dat een groot publiek niet al te dikwijls met zulke vernuftigheden kon worden geconfronteerd. De overdracht van de boodschap zou erdoor belemmerd kunnen worden. In brieven aan goede verstaanders gold dat bezwaar niet; daar was een half woord voldoende.

Voor de correspondentie met Coornherts jongere vriend Hendrick Laurenszoon Spiegel is ‘Attisch’ van aard. Spiegel formuleerde zelf compact op het obscure af. Als Coornhert hem schrijft lijken de brieven de ‘duistere luister’⁵⁵ van de stijl van de geadresseerde te willen evenaren:

‘Verlanghen seyt men, doet wel lieven: maer het doet oock wel leven, vriendt (ander ick) meyn ick. Ist niet leet lang lief te ontberen? Langhe heb ick ontbeert u lieve brieven: maer ick heb die met gheen langh leedt willen besuren. Nu brenghen my die onbesuyrt met het leedt verlanghen, een langh lief aenlocksel tot verlanghen na meer. Maer ick laet my van geen teghenwoordigh, ende seker leedt, om eenigh onseker toekomende lief vanghen, komen hier meer sulcke brieven, die sullen my lief zijn int ghenieten, maer wil om 't verlangens leet te korten, my den lieven tijdt, die huyden heet, niet laten verdrieten. Waer toe dit langhe voorspel? Waerlijck komt uyt langhe nasmaeck van u schrijven, dat heeft my een vrolijck lief sonder alle leedt toeghebracht.’⁵⁶

Deze brief dateert waarschijnlijk van februari 1586. Coornhert woonde als balling in Emden en had van Spiegel vernomen dat er alweer een van diens kinderen was gestorven, het vijfde in vier jaar tijds. Coornhert prijst en steunt Spiegels stoïcijnse houding: vijf kinderen heb je moeten afstaan, één is er je gelaten, niet een was er aan je beloofd. Wees dan dankbaar voor wat je nog hebt en klaag niet over wat je aan God hebt moeten teruggeven. Waarna hij, met een woordkeus die twintigste-eeuwers verbaast, doorgaat: ‘Want het moederkipje leeft nog, en kan meer mooie kuikentjes verwachten.’⁵⁷ Een opmerkelijke formulering die aangeeft welke gesprekstoon er vierhonderd jaar geleden tussen goede vrienden mogelijk was, maar die wellicht mede is voortgekomen uit de conventies van de senecaanse stijl. Schok- en verrassingseffecten waren daarin gewenste elementen van verlevendiging, bij serieuze onderwerpen evenzeer als bij frivole.

Het genre van de tweegesprekken kent zijn eerste hoogtepunt in de Oudheid met de socratische dialogen van Plato. De zestiende eeuw gebruikt de dialoog graag en veel om actuele politieke en godsdienstige problemen te behandelen. Twee (of meer) personen geven hun visie op een vraagstuk. Een van de gespreksdeelnemers is uiteindelijk de winnaar van de discussie. Zijn of haar mooiste kans om te winnen doet zich natuurlijk voor wanneer de tegenstanders met hun eigen argumenten in het nauw kunnen worden gedreven. Dat was de techniek die Socrates met succes toepaste. De lezer van een dialoog wordt als vanzelf gedwongen om met de ver-

schillende sprekers mee te denken en partij te kiezen. Dit maakt de dialoog tot een krachtig didactisch instrument. Coornhert heeft dat terdege begrepen.

De talrijke dialogen die hij schreef bekleeden qua stijl een middenpositie tussen de ciceroniaans-welluidende betogen en de speelse compactheid van zijn brieven. Het spannende spel van meningen en tegenwerpingen wordt bij hem gespeeld in een heel natuurlijk aandoende spreektaal. Coornhert verstond kennelijk de kunst te luisteren naar wat zijn tijdgenoten zeiden. Hij wist hoe ze met elkaar spraken en omgingen in herberg of trekschuit. De taal van zijn dialogen laat dat zien: die is aanschouwelijk en concreet. De schrijver, volbloed didacticus, gebruikt die gewone omgangstaal om moeilijke abstracte problemen in zodanige woorden en beelden te gieten dat ook een eenvoudig publiek ze kan vatten. De lezer van thans die deze samenspraken ziet zal meer dan eens menen werkelijke zestiende-eeuwse gesprekken bij te wonen. Neem bijvoorbeeld het volgende stukje: het is het begin van de ‘Voor-reden’ bij de *Waarachtighe aflat van zonden* uit 1580. Een gereformeerde (G) klopt, in de verwachting van een goed gesprek, aan de deur bij Coornhert (C). Het is vier uur in de ochtend...

‘G. Goeden morghen vrundt, segt doch, woont hier Dirck Volckherts Coornhert?

C. Ja vrunt, ick bent, ghelieft u yet?

G. Ja waarlijc, goede man, soo vele, dat ick uyt een ander Landtschappe hier kome reysen, om met dy te spreken, soo't dy nu ghelegen waere buyten versuym of hinder, dat waar mijn wensche.

C. Waer af suldy spreken?

G. Van saken de H. Schrift beroerende. Die gaen my boven al ter herten, ende die doen my dese moeyten ende kosten doen.

C. Dat hoor ick gaerne, daer af handele ick oock boven alle dinghen gaerne. Dus sal ick oock gaerne, mijn andere saken te rugghe stellende, met u daer af spreken vrunt. Comt binnen, sit ghy daer neder. Ick sal mijn Maarte (= dienstbode) (als die opstaat [DVC]) bevelen dat sy tot yeghelijck segghe, dat ick onledigh ben, soo moghen wy gants onverstoort handelen.

G. Tot noch toe verblijde ick my, door dien ick waarachtigh bevinde twee saken, my van eenen, dy nyet ongonstigh zijnde (= iemand die jou graag mag), geseyt.

C. Men vindter soo wel die uyt al te blinde jonst buyten waerheyt prijsen: alsmer vindt die uyt partijschappe hatelijck schelden.

G. My was geseyt dat du gaerne vroech op, oock dat du ghespraacksaam biste. Dat bevinde ick noch soo. Anders hadde ick soo vroegh nyet derren bestaan (= durven wagen) aan te kloppen, ghemerckt (= aangezien) het noch eerst vier uren zijn. Oock en soude ick, die dy onbekent ben, dy soo vrymoedigh nyet aenghesproken hebben.

C. Spreekt nu oock vrymoedigh van t'ghene u sal believe. Zijn't saken die ick versta, ick sal antwoorden, of anders, sal ick swijghen.’⁵⁸

Zwijgen heeft Coornhert overigens zelden gedaan. Wie de drie foliodelen van zijn *Wercken* uit de kast tilt en begint te lezen, komt onvermijdelijk onder de indruk

van de omvang van zijn produktie. Die was gigantisch, zeker wanneer men rekening houdt met de late start van Coornherts schrijverschap. Wie doorleest, realiseert zich vervolgens dat dit werk, theoretisch als het is, maar zelden saai wordt. Coornherts stijl blijft boeien. Binnen de verschillende schrijftradities die hij beheerst is zijn woordkeus rijk en divers. Zijn syntaxis zit vol afwisseling, evenals de opbouw van de grotere tekstgehelen. Betogende stukken worden verlevendigd met citaten, spreekwoorden, anekdotes, regels lyriek, rechtstreekse gesprekjes met de lezer; ironie en ernst houden elkaar voortdurend gezelschap. De retorische ‘copia’ en ‘varietas’ worden volledig verwezenlijkt. Het jonge Nederlands blijkt zich in dit oeuvre als intellectueel expressiemiddel te kunnen meten met het Latijn.

Toch lag hier Coornherts voornaamste bedoeling niet. De zoete taal diende een hoger doel: het verkondigen van de waarheid. Zijn landgenoten, juist diegenen die het Latijn niet machtig waren, moesten het aantrekkelijk vinden om over deugd en waarheid te lezen, om vervolgens, zelf nadenkende en oordelende, een eigen overtuiging te vormen. Dit móést gebeuren, vond Coornhert. Hun zaligheid hing er immers van af? Niet de onderwerping aan het gezag van welke geestelijke leidsman dan ook kon aan de mens de zaligheid verschaffen, maar Gods genade en de eigen wil, mits die wil werd gevormd op basis van een zuiver oordeel. Het oordeel was op zijn beurt weer afhankelijk van de juiste kennis, en daar wilde Coornhert met zijn boeken in voorzien. Hoe mooier en duidelijker hij schreef, des te meer mensen zouden er tot kennis, waarheid en zaligheid willen geraken. Daarom behandelt hij ‘nieuwe stof in Neerlandsch’⁵⁹ en daarom perfectioneert hij zijn stijl. Zoals hij het zelf uitdrukte, op de vraag waarom hij eigenlijk schreef: ‘Laet dan o Heere u H. Gheest der waarheydt alleen door my spreken tot uwer eeren tot alder menschen nut ende tot niemants schade. Amen.’⁶⁰

Eindnoten:

- 1 H. Bongers, *Leven en werk van D. V. Coornhert* (Amsterdam 1978) 22.
- 2 Bongers, *Coornhert*, 21.
- 3 J.D.P. Warners, ‘Translatio-imitatio-aemulatio’, *Nieuwe Taalgids* 49 (1956) 289-295; 50 (1957) 82-88, 193-201.
- 4 Vooral door Erasmus' leerboek *De duplici copia verborum ac rerum* van 1511 werden de begrippen ‘copia’ en ‘varietas’ gemeengoed in de zestiende-eeuwse scholen. Zie S. F. Witstein, ‘Hoofts “Achilles en Polyxena”’, in: S.F. Witstein, *Een wettsteen vande ieught*, ed. T. Harmsen - E. Kool, met een inleiding door E.K. Grootes (Groningen 1980) 127-138, speciaal 136-137.
- 5 Bongers, *Coornhert*, 26.
- 6 D.V. Coornhert, *Wercken* (3 dln.; Amsterdam 1630) 1, fol. 1b.
- 7 Bongers, *Coornhert*, 26, 159 n. 27.
- 8 Ibidem, 159 n. 27.
- 9 Ibidem, 26.
- 10 Ibidem, 28-31, 363-372.
- 11 G.S. Overdiep, ‘D.V. Coornhert’, in: F. Baur e.a. ed., *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* 3 (Antwerpen etc. 1944) 351-387, speciaal 354.
- 12 Coornhert, *Wercken* 1, fol. 1b.
- 13 Ibidem, fol. 371a.
- 14 Ibidem, fol. 3a.

- 15 Ibidem, fol. 5c.
- 16 Ibidem, fol. 14bc.
- 17 Ibidem, fol. 19a.
- 18 Marcus Tullius Cicero, *Officia Ciceronis*, vert. D. Coornhert, (Haarlem 1561) fol. 13b.
- 19 P. van der Meulen, *De comedies van Coornhert* (Assen 1945) 16.
- 20 L. van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw* (Gent 1956) 1-15.
- 21 Ibidem, 16.
- 22 *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, ed. G.R.W. Dibbets (Assen etc. 1985).
- 23 *Twe-spraak*, 64-65.
- 24 Ibidem, 66-67.
- 25 De nu volgende parafrase van de ‘Voorreden’ is gebaseerd op *Twe-spraak*, 64-76.
- 26 *Officia Ciceronis*, fol. *6a-*8a.
- 27 D.V. Coornhert, *Boeventucht*, ed. A.-J. Gelderblom, M. Meijer Drees e.a. (Muidenberg 1985).
- 28 Ibidem, 14-21; Van den Branden, *Het streven*, 74-75, 87-89.
- 29 Van den Branden, *Het streven*, 74 n. 14, 88.
- 30 D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed B. Becker (Leiden 1942; reprint Utrecht 1982).
- 31 G. Highet, *The classical tradition. Greek and Roman influences on Western literature* (London etc. 1967) 322-354.
- 32 Coornhert, *Zedekunst*, 361.
- 33 Ibidem, 397.
- 34 Ibidem, 404.
- 35 Ibidem, 326. Coornhert citeert Cicero, *Tusculanae disputationes* v, 76 e.v.
- 36 Ibidem, 330.
- 37 Ibidem, 4.
- 38 B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert* (Den Haag 1928) 227.
- 39 Coornhert, *Zedekunst*, 31.
- 40 Ibidem, 313.
- 41 Ibidem, 344.
- 42 Ibidem, 2.
- 43 Ibidem, 425.
- 44 Ibidem, 361.
- 45 Ibidem, 313.
- 46 Ibidem, 373.
- 47 Ibidem, 439.
- 48 Highet, *The classical tradition*, 334.
- 49 Coornhert, *Zedekunst*, 4-5.
- 50 Ibidem, 4.
- 51 Ibidem, 413.
- 52 Ibidem, 415.
- 53 Coornhert, *Boeventucht*, 64.
- 54 Coornhert, *Wercken* 3, fol. 90c.
- 55 Aldus de titel van de oratie van M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Duistere luister. Aspecten van obscuritas* (Utrecht 1988).
- 56 Coornhert, *Wercken* 3, fol. 96ab. In vertaling opgenomen in H. Bonger - A.J. Gelderblom ed., *Weet of rust. Proza van Coornhert* (Amsterdam 1985) 107.
- 57 Bonger - Gelderblom ed., *Weet of rust*, 108.
- 58 Coornhert, *Wercken* 1, fol. 250a.
- 59 Coornhert, *Zedekunst*, 5.
- 60 Coornhert, *Wercken* 1, fol. 461b.